

13. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти документи. – К., 1997.
14. «Хай буде відомо всім...». Збірник Ювілейного Комітету з промовами проф. Івана Вовчука в Рочестері, Нью-Йорк до 50-ліття УАПЦ та текстом Грамоти про пересвяту архієп. Іоана Теодоровича 1949 р. – Нью-Йорк, 1971.
15. Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року. Док. і матер. / Ред. кол.: С.М. Плохій, П.С. Сохань (голова), Л.В. Яковлева. Упоряд.: Г.М. Михайличенко, Л.Б. Пилявець, І.М. Преловська. – К.; Львів, 1999.
16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.175.
17. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.176.
18. ЦДАВО України. – Ф.3984. – Оп.4. – Спр.177.
19. Киридон А. Час випробувань: держава, церква і суспільство в радянській Україні 1917–1930-х років. – Тернопіль, 2005.

Summary

The article is devoted to history of the gathering and holding the second and the last Congress of UAOC 1921 - specimen, at the head of Vasil Lypkivsky. The main attention is payed to the problem of learning and publishing sources, relations between the Church and the State in 1920-1930th and strengthening of pressure, putting to UAOC from GPU (The State Political Department).

О. М. Ігнатуша

ЗМІНИ КАНОНІЧНОГО СТАТУСУ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ (1918–1930-ті рр.): ВІД АВТОНОМІЇ ДО ЕКЗАРХАТУ

Питання зміни канонічного статусу Російської православної церкви в Україні протягом 1918–1930-х рр. вітчизняні історики оминали через визначену заздалегідь ідеологічну відповідь на нього. Цю відповідь сформулювала Московська патріархія та санкціонувала радянська компартійна еліта. Інші пояснення ставали небезпечними. Навіть у роки державної незалежності України довго поставала погрозна тінь «старшого брата», який не схвалював переосмислень. Характеристика питання зводилася до наступного: православна церква в Україні у 1918 р. отримала статус автономії; автономію проголосив Всеукраїнський церковний Собор, а всеросійський патріарх Тихон її санкціонував; у 1921 р. церковній автономії України патріарх надав статусу екзархату і у такому статусі вона перебувала всю радянську історію [1, с. 29–30].

Наведена характеристика не пояснювала канонічних підстав запровадження екзархату, замовчувала зв'язок між впровадженням екзархату і ліквідацією церковної автономії України, не висвітлювала конкретних подій і ролі соціально-політичних сил та окремих осіб у перипетіях російсько-українських церковних взаємовідносин. Тож історики, уникаючи додаткового фальшу, мусили оминати увагою це питання.

Зарубіжна українська історіографія пропонувала альтернативну точку зору. Вона підкреслювала централістичну політику Московської патріархії щодо українських православних єпархій. Але до часів державної незалежності така позиція не могла бути використаною в Україні. Крім того, закордонні дослідники теж предметно не досліджували змін канонічного статусу українських єпархій РПЦ зазначеного періоду.

Значний суспільний інтерес до питання українсько-російських церковних відносин спонукає нас проаналізувати зміни канонічного статусу РПЦ в Україні та тенденції суспільно-церковного характеру, які їх зумовлювали. При цьому зробимо опору як на опубліковані, так і на архівні документи, ще невідомі широкому загалу.

Канонічний статус православних єпархій на території України визначила національна революція. Питання про автономію православної церкви в Україні в юрисдикції Московського патріархату постало в практичну площину з весни 1917 р. Воно загострювалося у контексті загальної політичної боротьби народу України за соціальні та національні права та українську державність. Змагаючись з альтернативною вимогою української автокефалії, церковна автономія врешті набула оформлення на Всеукраїнському церковному соборі у 1918 р. Вона постала внаслідок перемоги консервативних сил вітчизняної церковної еліти, які спиралися на традиційну релігійну психологію та використали національно-політичну аморфність широких верств населення, передусім – українського селянства.

Церковна автономія дисонувала реалізованій ідеї незалежної Української державності. І тим не менше, вона була видатним досягненням. Автономія стала показником серйозних етнополітичних зрушень, кристалізації української національної самосвідомості, прагнення українського народу до самоствердження своїх національних претензій. Водночас, її здобуття засвідчило суттєві зміни у

свідомості церковних сил поза Україною. Національна революція скорегувала російську національну свідомість, доказом чого став максимум інституційного компромісу – визнання Москвою офіційної назви українських єпархій – «Українська православна церква».

Адміністративна структура Української православної церкви принципово не відрізнялася від РПЦ. Вищим органом її управління вважався Всеукраїнський церковний собор, скликання якого залежало не тільки від волі віруючих в Україні, а й від волі Всеросійського патріарха. Вищою духовною особою церкви був митрополит Київський і Галицький, який виступав главою Священного Собору і Вищої церковної ради – постійно діючих виконавчих органів церкви. До складу Священного Собору входили правлячі єпископи. Він мав скликатися не рідше одного разу на рік. Собор відав питаннями внутрішнього церковного життя: віровчення, богослужіння, церковного управління, суду й дисципліни. Вищій церковній раді довірялися проблеми зовнішньочерковних стосунків у сферах адміністративній, господарській, навчально-просвітній, церковно-правовій, ревізійній. Її складали, крім митрополита, три єпископи, чотири клірики і п'ятеро мирян. Сфера компетенції цих церковних органів не виходила за межі питань місцевого характеру.

Патріарх мав благословляти єпископів на українські єпархії, виступати апеляційною інстанцією в судових справах над єпископами.

Потужність національних церковних рухів під час революції зобов'язувала Москву максимально уважно сприймати ці канонічно закріплені досягнення. І спочатку вона їх враховувала. Автономію використовували як спосіб збереження духовного контролю над Україною. Це вбачаємо у відозвах і посланнях патріарха Тихона, у документах церковних колегіальних органів як напередодні проголошення автономії, так і певний час після її ствердження. Зокрема, один із указів патріарха Тихона, виданих весною 1918 р., свідчив про відрядження ним свого представника до Києва для організації й проведення канонічних виборів Київського митрополита після загибелі митрополита Володимира (Богоявленського) [2, с. 128]. Вакансія митрополичої кафедри мала бути негайно заповненою з огляду на ключову роль київського архієрея в організації церковного життя. Інший приклад активності дій московського патріарха щодо процесів в Україні – його ініціатива, проявлена на Помісному Соборі (1918 р.) у Москві під час обговорення проекту «Положення про Тимчасове Вище Управління Православної Церкви на Україні». Патріарх особисто проголосив Помісному Соборові зміст донесення голови Всеукраїнського православного церковного Собору та закликав обговорити його у відділах. Йшлося, по-перше, про проект «Положення про тимчасове вище управління православної церкви в Україні»; по-друге, про термін скликання третьої сесії Всеукраїнського Собору; по-третє, про постанову Всеукраїнського Собору «про безумовну обов'язковість для всіх єпархій України постанов Всеросійського Собору і Святішого Патріарха» та «щодо складу Вищої Церковної Ради Української Автономної Церкви» [2, с. 143–144].

Патріарх Тихон був свідомий існування тісного зв'язку національно-визвольного руху і прагнення до влаштування самостійного місцевого церковного життя [2, с. 135]. Це засвідчив текст його послання Голові Синоду Румунської церкви, митрополиту Молдавському і Сучавському Пимену (Джорджеску) від 5 червня 1918 р. з приводу «захоплення» Кишинівської єпархії РПЦ Румунською церквою. Патріарх не визнав зміни юрисдикції Кишинівської єпархії. Обґрунтовуючи свою позицію прикладами зв'язку національного та церковного рухів народів колишньої Османської імперії, він закликав до рішень, які б виражали волю місцевого населення. Стверджувалася потреба пов'язувати канонічний статус церкви з волею кліру та мирян, висловленою на спеціально скликаних для розв'язання цього питання соборах [2, с. 134–136]. Патріарх посилався й на історію приєднання Київської митрополії до Московської патріархії у XVII ст., згадуючи, що після 1654 р. українська церква протягом 32 років, до прийняття узгодженого рішення про зміну юрисдикції, залишалася у віданні Константинопольського патріархату.

Без сумніву, до пошуку аналогій унормування канонічного статусу церковних структур РПЦ на периферії колишньої імперії патріарха схиляли сильні відцентрові церковні рухи у Польщі та країнах Балтії, складовою часткою яких, як відомо, рельєфно виступав український етноконфесійний чинник. На такі рухи патріарх реагував своїми резолюціями, грамотами, заявами, посланнями [2, с. 181, 184, 185, 188, 191, 320].

Спосіб патріаршого унормування полягав у збереженні й посиленні присутності адміністративних ланок РПЦ в регіонах з метою забезпечення оперативного впливу на ситуацію, що виходила з-під контролю центру. У 1921 р. до найбільш «гарячих» регіонів було призначено екзархів – безпосередніх провідників патріаршої лінії. 23 липня 1921 р. повноваження екзарха України та призначення митрополитом Київським і Галицьким отримав колишній єпископ Гродненський і Брестський Михайл (Єрмаков). У жовтні того самого року патріарх Тихон призначив Георгія (Ярошевського) патріаршим екзархом у Польщі [2, с. 179].

Опублікована копія звернення патріарха до віруючих щодо призначення в Україну екзарха [3, с. 503–504] та виявлена нами засвідчена копія цього документа [4, арк. 57–58], переконуючи в автентичності тексту оригіналу, дають можливість встановити час призначення екзарха та зрозуміти тональність, вживану для діалогу з православною Україною.

Провідною ідеєю, вкладеною у патріарше звернення, було збереження єдності церкви. Саме «в цілях охорони цієї єдності і миру церковного» патріарх «визнав за благо» призначити в Україну свого екзарха. Не допускаючи звинувачень на свою адресу у перевищенні канонічних повноважень, патріарх зазначив, що його дії були відповіддю на клопотання з України. Він діяв «згідно бажання Київського Синоду Єпископів (засідання 19–20 травня ц. р.) і Київського Союзу Парафіяльних Церков».

Призначення екзарха і надання йому прав митрополита Київського подавалося як тимчасовий захід. Митрополит Михаїл призначався «тимчасовим заступником відсутнього за нинішніми обставинами Київського Митрополита високопреосвященного Антонія». За цими обставинами, як відомо, стояла еміграція митрополита Антонія до Константинополя з денікінськими військами 1919 р. [3, с. 67].

В останніх рядках патріаршого звернення про призначення екзарха лунали слова заклику: «нехай не буде між віруючими ворожнечі й розділення, особливо в такий час, коли наша дорога батьківщина переживає й без того тяжкі випробування». Тож патріарх бачив вітчизну своєї пастви в єдиному постімперському всеросійському просторі. Йому були незрозумілі інтегруючі українські національні чинники. Не випадково дещо пізніше – у 1923 р. – у відповідь на звинувачення патріарха в колишній політичній діяльності в дусі “Союзу руського народу”, він висловив своє національне кредо: “Так, я працював із переліченими особами й паству свою кликав працювати разом зі мною, вважаючи, що на Русі бути росіянином (у тексті “русским”. – *О.І.*) не осудливо” [2, с. 224].

Аналізуючи звернення патріарха Тихона від 23 липня 1921 р., приходимо до висновку, що обмеження автономії Української православної церкви й запровадження екзархату було спричинено реакцією російської і проросійської консервативної психології, яка не змогла прийняти демократичних здобутків модерного політичного мислення революційної доби. Обмеження підкреслило особливу небезпеку для РПЦ українського національного фактору й стало поспішною спробою адміністративного гальмування потужних автокефальних тенденцій.

Уявлення про комплекс заходів, спрямованих на досягнення цієї мети, дає публікація актових джерел патріарха Тихона, підготована М. Губоніним. З неї, зокрема, відомо, що на початку 1922 р. патріарх Тихон прийняв кілька указів для підвищення статусу РПЦ у західному регіоні. Це були укази про піднесення в сан митрополитів архієпископа Георгія (Ярошевського) і тимчасово керуючого західноєвропейськими парафіями РПЦ колишнього архієпископа Волинського і Житомирського Євлогія (Георгієвського), про призначення архімандрита Тихона (Шарапова) настоятелем Свято-Успенського Жировецького чоловічого монастиря на території Польщі, про присвоєння прав патріаршої ставропігії Здолбунівському Богородичному братству і нагородження голови братства саном архімандрита. Низку грамот патріарх Тихон адресував окремим церковним особам на території Польщі, яка теж стрімко віддалялася від Москви у набутті своєї автокефалії.

Таким чином, розв'язання українського, як і польського, церковного питання, патріарх Тихон бачив у руслі централістичної політики.

При такому погляді керівництва РПЦ не могло йти мови про збереження самоправного статусу української церкви.

Російська сторона зневажила українську церковну автономію. Усвідомлюючи, що повернення з еміграції колишнього митрополита Київського Антонія (Храповицького) неможливе, патріарх Тихон з 1919 р. не давав дозволу на обрання нового митрополита. Ним не допускалося й призначення на Київську кафедру місцевого архієрея, причетного до місцевих обставин національного церковного життя. Київську кафедру патріарх якомога довше зберігав вакантною. Тим часом він санкціонував низку переміщень архієреїв в Україні, перебираючи на себе повноваження митрополита Київського і Всеукраїнського Священного Синоду. У лютому 1921 р. патріарх підписав указ про переміщення вікарія Ярославської єпархії, єпископа Рибінського Корнилія (Попова) на кафедру єпископа Сумського, вікарія Харківської єпархії [2, с. 174–175], у 1921 р. – указ про призначення митрополита колишнього Херсонського і Одеського Платона (Рождественського) керуючим православними парафіями в північноамериканських Сполучених Штатах [2, с. 183]. Лише у 1922 р. патріарх «висловив рішення» про неможливість повернення до Києва митрополита Антонія (Храповицького) [2, с. 194].

Впровадження посади екзарха стало переломним пунктом ліквідації української церковної автономії. Зміцнення адміністративної вертикалі позбавляло РПЦ клопіт «марнувати зусилля» на пошук демократичних способів нейтралізації українських сепаратних рухів. Хоча, з іншого боку, воно вимагало послідовності у руйнації структур автономної церкви. Рішення патріарха поєднати титули екзарха й митрополита в одній особі підвищило ефективність керівництва центральними органами влади Української церкви з боку Москви. Священний Собор єпископів України, який зібрався невдовзі після призначення екзарха, показав у ході роботи ключову роль патріаршого представника. Підпис екзарха постав першим під посланням Собору «До українців, які відпадають від святої Православної церкви і від своїх законних єпископів» (18 серпня 1921 р.) [5, арк. 12–12зв.]. Послання відповідало духові політики Московської патріархії.

І все ж, не дивлячись на провідну роль екзарха у складних питаннях українсько-російських церковних взаємин, будь-яке чергове зібрання Собору єпископів України потенційно тамувало для

Москви непередбаченість. Небажані рішення треба було або скасовувати, або редагувати, аргументуючи свої непопулярні дії. Незручність зберігалася, доки існувало саме явище автономії.

Глибину суперечностей між Києвом і Москвою показала спільна постанова патріарха Тихона і Священного Синоду від 1 лютого 1924 р. Вона не тільки піддала сумніву результати роботи Собору єпископів, що відбувся у серпні 1922 р. у Києві, а й ревізувала їх без належних на те юридичних підстав: «Неблагословляється, як Святійшим Патріархом, так і Священним Синодом вводити в церковне життя України постанови й побажання Собору православних єпископів України, який відбувся в серпні 1922 р.» [6, арк. 28].

Собор єпископів України, про який ішлося, прийняв тоді ухвали про виключне право Всеукраїнського церковного Собору на проголошення автокефалії Української церкви і верховенство Собору православних єпископів України до часу скликання Всеукраїнського Собору в «усіх справах церковно-релігійного життя» [7, с. 3]. Такі формулювання наближали Українську церкву до автокефального статусу. Для патріархії це було вкрай небажаним.

Москва витлумачила, ніби постанови Собору єпископів України «мали певний сенс і значення» лише за обставин, коли глава РПЦ – патріарх Тихон – фактично не міг управляти церквою (як відомо, з 19 травня 1922 р. по 27 червня 1923 р. патріарх перебував під арештом [8, с. 297]). На думку московської церковної влади, з цього випливало, що після звільнення патріарха і його повернення до управління сенс у постановах Собору єпископів України втрачався.

На наш погляд, скасування патріархією постанов свідчило про інше – про відсутність демократичної традиції в РПЦ та вкорінений у релігійну психологію еліти політичний централізм. Ці риси проривалися крізь канонічні форми, грубо ламали здобутки церковного лібералізму.

Ускладнення церковно-політичної ситуації в Україні наприкінці 1922 – початку 1923 рр., пов'язане із розгортанням державного проекту обновленського руху, супроводжувалося усуненням екзарха від керівництва церковними справами. Вже в січні 1923 р. проти нього порушили кримінальну справу, яка завершилася засланням митрополита Михаїла [9, с. 102].

Усунення від справ ключової церковної фігури в Україні, посилення міжконфесійного протистояння та правові ускладнення діяльності церкви вимагали від патріархії призначення нового патріаршого представника.

Але нова політична ситуація зробила неможливим повторення Москвою попереднього сценарію з надісланням екзарха. Протягом 1921–1923 рр. в Україні бурхливо розгорталося національне церковне будівництво в організаційних формах Української автокефальної православної церкви. Воно було настільки потужним, що більшовицька влада мусила погодитися з автокефалією та українізацією обновленської церкви, яку сама фаворизувала на противагу УАПЦ і РПЦ.

Консервативні та антиукраїнські налаштовані сили мусили зважати й на новий курс державної національної політики, що отримав назву українізації.

У тексті вказаної вище постанови патріарха та Синоду від 1 лютого 1924 р. йшлося про пошук та призначення патріаршого представника в межах України: «Заходи з благоустрою всіх православних єпархій..., а рівно й з боротьби проти обновленського руху, вироблені й доручені для проведення в життя Високопреосвященному Іоаникію (Соколовському. – *О. І.*), архієпископу Катеринославському, тимчасово керуючому також Харківською єпархією» [6, арк. 27].

25 березня 1924 р. патріарх видав грамоту архієпископу Іоаникію про призначення його «своїм уповноваженим представником на Україні» [10, арк. 29].

Текст цієї грамоти, невідомої раніше дослідникам, сповіщав про надання архієпископу Іоаникію широких повноважень, відповідних титулові екзарха, хоча титулування «екзарх» чи «тимчасово виконуючий обов'язки екзарха» в грамоті не вживалося. Як і в постанові патріарха та Синоду від 1 лютого 1924 р., у ній пояснювалися причини надання повноважень. По-перше – відсутність в Україні церковного центру, а в багатьох єпархіях – єпархіальних архієреїв. По-друге – «відмінність побуту й життя українського народу».

Патріарх знову намагався втримати стерно управління українськими єпархіями через свою довірену особу. Заради цього «єдиним правомочним органом при вирішенні найсуттєвіших у житті Церкви питань» він визнав Всеукраїнський церковний Собор. Архієпископу Іоаникію доручалося якнайшвидше скликати такий собор. Водночас патріарший представник отримав благословення сформувати «Український Собор (Синод) Православних Єпископів» у відповідності з попереднім поданням проекту його Положення.

Оскільки формування цього церковного органу могло бути проведене значно швидше, аніж скликання Собору, патріарша ініціатива скеровувала церковний корабель у річище старих авторитарних методів формування структур церковної влади в Україні.

Рядки патріаршої грамоти свідчать, що формування Собору єпископів патріархом довірялося архієпископові Іоаникію. Отож, його не зобов'язували зберігати незмінним попередній склад Собору єпископів, що діяв за часів керівництва Українською автономною церквою екзарха Михаїла. При цьому зауважимо, що попередній Собор єпископів складався з усіх правлячих єпископів, як це було

визначено постановами Всеукраїнського церковного Собору 1918 р. Патріарша грамота не акцентувала увагу на канонічній відповідності формування Синоду постановам Собору 1918 р.

Таким чином, повноваження патріаршого представника в Україні перебрав єпископ Іоаникій. Він не був ні митрополитом, ні помічником Київського митрополита, ні уповноваженим від архієреїв українських єпархій, щоб претендувати на таку роль. Посада уповноваженого, як і процедура його призначення, не були обумовлені соборними постановами. Але єпископ Іоаникій користувався особистим довір'ям патріарха і цього виявилось достатнім, аби він отримав ширші, порівняно з іншими ієрархами Української православної церкви, адміністративні повноваження. Для патріарха призначення нового представника було вимушеним кроком. Як і призначення попереднього екзарха, цей крок не мав канонічних підстав. Однією з основ для таких маніпуляцій став правовий вакуум. Положення про екзархати РПЦ у 1921–1923 рр. так і не було вироблено. Відсутність такого акта розв'язувала руки канонічній ініціативі патріарха. Провід РПЦ міг довільно інтерпретувати співвідношення понять «патріарший представник», «екзархат», «автономія», визначати ступінь самоправності територій, що складали сукупність українських єпархій. Ігноруючи канонічні норми, в Україну повернувся російський централізм церковного управління.

Реально у практиці Української православної церкви без згоди Всеросійського патріарха не могли бути вирішені ніякі суттєві питання, пов'язані зі скликанням церковних соборів, реорганізацією адміністративного, судового устрою, віровчення, кадрових призначень.

Про фіктивність самоуправління Української православної церкви, яка перебувала у статусі автономії та статусі екзархату, промовисто свідчив факт, що протягом 20–30-х рр. ХХ ст. не було скликано жодного її Собору – вищого органу управління, передбаченого статутним положенням. Рішення місцевої церковної влади, висловлені на всеукраїнській нараді у Києві у серпні–вересні 1922 р. та на з'їздах благочинних у 1923 р., про скликання Всеукраїнського Собору патріархія не брала до уваги [6, арк. 18, 19зв., 27зв.]. У Москві добре розуміли, що предметом обговорення такого Собору неодмінно стане питання про особливий статус православної церкви в Україні: автокефалію. Таку постановку питання патріархія не допускала. Проте вже 1924 р. ситуація зі скликанням всеукраїнських соборів і, навіть, єпархіальних з'їздів для РПЦ в Україні ускладнилася. Більшовицька влада взяла курс на заборону подібних зібрань РПЦ.

До речі, у всеросійських масштабах так само не скликалися ні Помісний ні Архієрейські Собори РПЦ. Дедалі більше порушувався канонічний плин церковного життя.

6 квітня 1924 р. патріарх Тихон ствердив нове послання, адресувавши його «Автономній Українській Церкві» (№ 146) [2, с. 314]. Звернення у рядках патріаршого документу до Української церкви як до автономної структури було промовистим свідченням визнання її незалежності.

Але цьому актові судилося стати останнім, який зважав на факт української церковної автономії. Водночас він поставив на ній надмогильний хрест.

У тексті послання стверджувалося, що Українська православна церква «яка вступила у 1922 році на шлях автокефалії, продовжує знаходитися у стані невлаштованості й роздорів». Це, мовби, дисонує становищу більшості єпархій РПЦ, «осіяних правдою Святого Православ'я».

Покликуючись на «священний обов'язок», патріарх заявляв, що він приймає «на Себе піклування про єпархії, що входять до складу Української церкви, для умиротворення її».

Послання містило обіцянку на найближчому Всеукраїнському православному Соборі розв'язати всі проблемні питання щодо «Положення Української Церкви, відношення її до Церкви Великоруської і управління її» [2, с. 314]. Щоправда, такого Собору не було скликано.

Таким чином, з квітня 1924 р. юридичне визнання автономії Української православної церкви з боку вищого церковного керівництва РПЦ щезло остаточно.

Новий канонічний статус українських єпархій обмежив ступінь місцевої ініціативи, на яку мусив зважати представник патріархії в Україні.

У контексті посилення влади архієпископа Іоаникія в Україні згадаємо про його невітшну долю і суворі життєві випробування: неодноразові арешти, використання особи цього ієрарха державними органами у справі поглиблення церковного розколу. Через рік після описаних подій (1 березня 1925 р.) Антирелігійна комісія при ЦК КП(б)У розгляне питання «Про Іоаникія» та ухвалить рішення: «Іоаникія завербувати, після чого знестись з ВУЦИКом про помилування» [11, арк. 56–56 зв.].

Додаткову можливість використати особу патріаршого представника Іоаникія у державних маніпуляціях створила смерть патріарха Тихона. 7 квітня 1925 р. патріарха не стало. Його смерть спонукала український єпископат до переосмислення канонічного статусу РПЦ в Україні. Заповіт патріарха не вселяв оптимізму тим, хто прагнув гнучкої національної церковної політики і не поділяв лінію найближчого оточення патріарха. Політичні установки конфесії у передсмертному заповіті були висловлені чітко на користь російського націоналізму: Велика Русь, уособленням якої став СРСР. «На чолі Російської держави (в оригіналі “Русского государства”. – О. І.) стала Радянська влада» [2, с. 361].

Згадані обставини до певної міри пояснюють, чому з середини 1925 р. архієпископ Іоаникій розірвав із патріархією та увійшов до керівництва новоутвореної Соборно-єпископської церкви в Україні. Після цього він перестав бути лідером церковної більшості.

У 1927 р. більшовицька влада жорстокими репресіями проти ієрархії змусила церковну більшість гуртуватися навколо церковного лідера, який беззастережно підтримав державний курс. Таким лідером став митрополит Нижегородський Сергій (Страгородський). Він обійняв пост заступника патріаршого місцєблюстителя, ставши біля стерня РПЦ.

У цій ситуації перед владою висувалася потреба знайти відповідного церковного керівника для України. Бажаною особою – перевіреною й надломленою – став колишній екзарх Михайл (Єрмаков). Він виявив готовність підтримати продержавну лінію патріаршого місцєблюстителя й повернутися до виконання обов'язків екзарха.

Як не парадоксально, але повернення митрополита Михайла супроводжувалося спробами відновлення статусу автономії української церкви.

17 листопада 1927 р. митрополит Михайл виступив із посланням «Архіпастирям, клірикам, чесному чернецтву і всім вірним чадам Української Православної Церкви». Текст послання практично невідомий сучасним дослідникам. Він виявлений нами у засвідченій копії в документах Лубенського окружного адміністративного відділу в державному архіві Полтавської області [12, арк. 5–8].

Аналіз тексту послання доводить, що в його назві не випадково була вжита власна назва автономної української церкви, при тому, що автономії реально вже не існувало. Послання виразно віддзеркалило наміри митрополита і його оточення поновити автономію. Про це дізнаємося вже з перших рядків документа: «після п'ятирічної відсутності моєї у кормила управління Церквою Українською, Патріархом Тихоном, який спочив у Бозі, моєму водительство ввіреній, призиваюсь нині стати на чолі цієї дорогої для мене – Церкви». Сумнів щодо автономістських намірів екзарха розвіює наступна фраза: «Мною порушено клопотання перед Українською Радянською владою про легалізацію виконавчих органів Української Старослов'янської Православної Церкви (підкреслення наше. – О. І.): Священного Собору, Вищої церковної Ради і Окружних Рад, оскільки церква наша може вільно розвиватися з внутрішньої і зовнішньої сторони, лише ступивши на легальний шлях свого існування».

У посланні вживалися вирази: «...Нашої Української Православної Старослов'янської Ієрархії», «на користь Всеукраїнської Православної Старослов'янської церкви», «Церква Українська», «чадам Православної Української церкви», переконуючи читачів і слухачів, що адміністративна лінія, якої тримався екзарх, передбачала реальну автономію УПЦ у складі РПЦ. Термін «Російська Православна Церква» (в оригіналі – «Русская». – О. І.) згадувався тільки одного разу, і то не стільки в об'єднавчому контексті, скільки в контексті осуду дій її ієрархів, які разом з політичною еміграцією втекли за кордон.

Констатуючи сумне явище «розвалу церкви», митрополит Михайл схильний був говорити не стільки про загальноросійські проблеми, якими їх бачили з російської церковної столиці чи російської глибинки, скільки про реалії України: «У теперішній час Церква в Україні, можна сказати, роздирається на частини самосвятами, обновленцями, лубенцями, діяльною церквою та ін.».

Митрополита Михайла з Україною зв'язувала й власна доля. В Україні він формувався як особистість. У 1887 р. закінчив Київську духовну академію. В Україні прийняв чернечий постриг. Працював викладачем Київської духовної семінарії [2, с. 874]. Він на власні очі бачив пересічного українського віруючого, його буденні й високі духовні запити, мав змогу відчути специфіку української релігійності та зміни, яких зазнало українське суспільство за постімперської доби. Такої можливості був позбавлений митрополит Сергій. Уроджений Нижегородської губернії, він протягом духовного служіння знаходився далеко від України. Служив настоятелем посольської церкви в Греції, помічником начальника Японської місії, єпископом Фінляндським, єпархіальним архієреєм у рідному Нижньому Новгороді. Отож, його великоруські патріотичні почуття й відчуття єдності всеросійської церкви зігрівалися й міцніли у великоросійській глибинці та на віддалі від батьківщини. Це порівняння показує можливість глибшого розуміння екзархом Михайлом проблем України.

Свідченням українського автономізму екзарха Михайла може бути й відхилення ним пропозиції патріаршого місцєблюстителя Петра (Полянського) у грудні 1925 р. прийняти на себе виконання обов'язків заступника патріаршого місцєблюстителя. Цей крок можна розцінювати як небажання відсторонюватись від справ в Україні заради тимчасової, хоча й вищої, посади.

Наведені міркування, взяті у сукупності, переконують, що митрополит Михайл мав підстави продовжувати лінію української автономії.

Проте загальне загострення внутрішньочерковної ситуації в РПЦ після Декларації митрополита Сергія (29 липня 1927 р.) змушувало його до поступок московському централізму. Ознаками цих поступок стали призначення митрополитом Сергієм, а не українським митрополитом, на українські кафедри ієрархів, до того ж без попередніх обговорень і обрань їхніх кандидатур в Україні. Навіть у початковий час перебування на посаді заступника патріаршого місцєблюстителя митрополит Сергій не виявив прихильності до поновлення канонічного статусу автономії православної України, не підтримував ідеї створення в Україні Священного Собору та Вищої церковної Ради. Невідоме жодне з його послань, яке було б звернене до українських єпархій як особливої структури у складі РПЦ. Всі ці факти підкреслюють однозначно централістичне бачення ним перспектив російської церкви у православній Україні.

Така лінія поведінки помітно контрастувала з курсом патріарха Тихона. Вона віддзеркалила посилення жорсткості політичної лінії РПЦ і авторитарного стилю заступника патріаршого місцєблєститєля, який зосереджував у своїх руках все ширшу владу. На цей авторитаризм звертала увагу ще нескорєна опозиція. Вона акцентувала на очевидних порушеннях канонічного устрою РПЦ. Запис бесіди представників опозиції – «йосифлян» – з митрополитом Сергієм (Страгородським), яка відбулася незадовго до прийняття цитованого далі послання – 12 грудня 1927 р., – показує рецепцію імперських принципів церковного управління. Тоді лєнінградські опозиціонєри підкрєслили «кишенєвкий» характер і декоративність вищєї гілки церковної влади – Тимчасового патріаршого Священного Синоду: «...а Синод особисто при Вас[,] начебто є Вашим секретарєм[,] чи не так?» [2, с. 536–537]. (Тут дорєчно пригадати, що відповідно до рішень Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр., Синод мав складатися з тринадцяти членів у наступному складі: патріарх (головуючий) і митрополит Київський як постійні члєни, шість архієрєїв, обраних соборами на трирічний термін, а також п'ять членів, яких Синод викликав з єпархій на рік [13, с. 41]. Порушення цьогє демократичного принципу організації Собору вже свідчило про авторитарну інтерпрєтацію митрополитом Сергієм канонічних норм.

Доволі стрімку відмову екзарха Михайла від ідеї автономії української церкви спостєрігаємо, проаналізувавши текст послання заступника патріаршого місцєблєститєля і Тимчасового Патріаршого Священного Синоду від 31 грудня 1927 р., підписаногє, серед інших ієрархів, і екзархом України з повним його титулуванням: «Патріарший Екзарх Михайл [Єрмаков], митрополит Київський, Галицький і всея України». Воно було зверненє до «Прєосвященних Архієпископів, пастирів і всіх вірних чад Святої Православної Російської Церкви». Обрунтовувалась канонічна непогрішність лінії митрополита Сергія, йшов заклик «залишитися в союзі з законною церковною владою», якою вважався сам митрополит Сергій і його Синод. Серед аргументів про непогрішність митрополита наводилися свідчення успішного зовнішньєцерковного курсу й позитивної реакції на нього з боку інших церков – найближчих сусідів. Називалися церкви, які після розвалу Російської імперії набули автономного статусу: «З'явилась можливість зав'язати офіційні зносини і з Православними Церквами за кордоном, і передусім зі Східними Патріархами. Предстоятелі Церков Японської, Литовської і Латвійської, засвідчуючи своє повне єднання духу з нашою Патріархією, висловили бажання залишитися до неї в канонічних відносинах, що встановилися, а предстоятелі Церков Польської і Фінляндської, канонічне положєння яких остаточно ще не вирішенє, з готовністю повідомили нам відомості про свої церковні справи. Так само значна більшість духовєнства російсьогє в Західній Європі, на чолі з Прєосвященним Управляючим закордонними парафіями митрополитом Євлогієм [Георгієвським], архієпископом колишнім Білєстоцьким Володимиром [Тихоніцьким], єпископом колишнім Бєльським Сергієм [Корольовим] і колишнім Севастопольським Веніаміном [Фєдченковим], порушили клопотання про залишєння їх у віданні Московської Патріархії, давши відповідні зобов'язання. В адміністративному відокремлєнні від нас хочуть бути лише ті, хто не може відкрєтися від уяви про християнство як силу зовнішню і торжєство християнства у світі схильний бачити лише в пануванні християнських народів над нехристиянськими» [2, с. 548]. Отож, серед автономних церков Українська Православна Церква не значилась. Її автономія згасла, принесєна в жертву моноліту Російської церкви, що й було скріплено підписом екзарха. Лише протягом місяця, який минув від послання екзарха Михайла 17 листопада 1927 р. до послання 31 грудня 1927 р., від автономії залишилося тільки титулування митрополита, що вказувало на вищість духовної посади над всіма ієрархами України та на представництво ним інтерєсів православної України в Московській патріархії.

Таким чином, висловлені у посланнях думки проливають світло на еволюцію ідеї церковної автономії України як в середовищі вищих церковних кіл РПЦ, так і в позиції самого митрополита Михайла. Підкрєслимо, що причини, які спонукали екзарха до швидкої зміни позиції, формувалися в кількох площинах. Найвагомішими вважаємо наступні: різке загострєння боротьби в церкві за право уособлювати офіційну лінію після Декларації митрополита Сергія; підтримка державною владою курсу митрополита Сергія; особистісні риси ієрархів. Автор згаданєй вище фундаментальної збірки актових документів РПЦ за 1917–1943 рр. М. Губонін характеризує митрополита Сергія як людину жорстку, рішучу, безапєляційну. Оскільки на таку людину зробила ставку державна влада, цьогє не міг не розгледіти досвідчений керівник екзарх Михайл. Принагідно згадаємо, що управлінські й харизматичні якості Михайла були не менш ціновані високою ієрархією. За чотири дні до свого арєшту, 6 грудня 1925 р., патріарший місцєблєститєль митрополит Крутицький Петро (Полянський) назвав екзарха Михайла одним з трьох можливих заступників своєї посади. Причому його кандидатура була названа другою після кандидатури митрополита Сергія (Страгородсьогєго) [2, с. 422, 815]. За таких умов вибір владою митрополита Сергія в якості лідєра міг стати сигналом досвідченєму сановнику Михайлу для усвідомлення безперспективності подальшої боротьби за утвердження власної лінії та приборкання власних амбіцій. Не можна виключати й варіант авансування більшовиками обох кандидатєр для ослаблєння їхніх позицій під час переговорів з владою. Увесь цей комплекс обставин і привів до швидкоплинного згортання проекту митрополита Михайла на відновлєння церковної автономії України.

Митрополит Сергій, зі свого боку, не міг зігнорувати митрополита Михайла. Втрата його підтримки могла позначитися непередбаченим ослабленням російського націоналізму в Україні й реальною втратою для РПЦ цього стратегічного регіону.

Така підтримка була особливо важливою на перших порах утвердження влади митрополита Сергія. Тогочасні джерела повідомляють про факти посилення сепаратних церковних рухів в Україні в час боротьби за наступність церковної влади після смерті патріарха Тихона. Зокрема, «Український Православний Благовісник» звертав увагу на появу в першій половині 1926 р. в м. Глухові «нової ініціативної групи» під керівництвом протоієрея з м. Новгород-Сіверська Миколая Суворова. Група «виділилася з тихонівщини» і поставила за мету об'єднати православні парафії «Єдиної Старослов'янської Православної Церкви» Глухівщини. Канонічне обґрунтування своєї позиції група знаходила в постановках Київського Собору 1918 року, на якому була встановлена й отримала благословення від Патріарха Тихона самостійність Української Церкви на началах автономії [14, с. 10]. З'їзд кліру і мирян Нижньо-Сірогозького округу, що відбувся 7 червня 1926 р., обговоривши питання становища православної церкви, прийшов до висновку про організаційний розрив з «тихонівським угрупованням» і «неприєднання до жодної з решти існуючих нині угруповань, оскільки не впевнений у їх канонічності» [15, с. 112].

Ідею Нижньо-Сірогозького з'їзду підтримали двоє благочинних Мелітопольської єпархії, випустивши восени 1926 р. послання до пастви із закликом відмежуватися від існуючого керівництва РПЦ на час «до Вселенського Собору» [15, с. 112–113] (який планувалося скликати 1927 р.).

Церковна еліта, як і державні розкольників церкви, враховували потребу залучення на свій бік таких ієрархів, як митрополит Михайл, які б своїм авторитетом підсилювали аргументацію канонічності їхнього курсу.

Але ряд причин, зокрема – похилий вік, підірване здоров'я, формування митрополитом Сергієм своєї команди – все це утримувало митрополита Михайла на віддалі від України. Майже постійним місцем перебування екзарха, як пише В. Пашенко, зробилася Москва [9, с. 102]. Митрополит Михайл помер 30 березня 1929 р. у віці 67 років [3, с. 41].

Посаду екзарха після нього перебрав молодший на два роки єпископ Константин (Дьяков). Він послідовно виступив на боці митрополита Сергія, підписавши відому «Декларацію» про відношення православної церкви до існуючої державної влади [2, с. 513]. Це забезпечило йому постійне місце в Тимчасовому патріаршому Священному Синоді з моменту його створення.

Під час його керівництва в Україні церкву спіткали найбільш жорстокі переслідування з боку влади. Тому його місія збереження церковної структури, духовенства, храмів видалася найбільш складною. Він мав здійснювати керівництво екзархатом при забороні проведення соборів, єпархіальних з'їздів, легальних зібрань архієреїв. Масові антирелігійні кампанії закриття храмів, голод 1932–1933 рр., антицерковні складові процесів колективізації, індустріалізації, невпинна антирелігійна пропаганда й політичні репресії унеможливлювали нормальний плин церковного життя та оптимізацію канонічного устрою екзархату.

У державній національній політиці посилювалися централізаторські тенденції. Тому для екзарха Константина, як і для більшої частини ієрархів РПЦ, зовнішні стимули для національних претензій церковного управління суттєво ослабли.

Великодержавницька національна доктрина РПЦ зберігалася в оновлених формах. Цей факт підкреслив указ Московської патріархії від 10 травня 1934 р. Указ надав заступникові патріаршого місцезблудителя митрополиту Горьковському Сергію (Страгородському) новий титул – Блаженніший митрополит Московський і Коломенський. Рішення прийняли без дотримання канонічної вимоги – надання цього титулу Собором. Його було ініційовано від імені єпископату на засіданні Синоду за «глибоким, одностайним та єдинодушним судженням (! – О. І.)». Аргументи на користь цього рішення підкреслили московський централізм і традиційність релігійної психології: «Такому особливому та виключному становищу Вашого Високопреосвященства в нашій Церкві... має відповідати й особливе Ваше ієрархічне титулування не по святительській кафедрі рядового єпархіального міста Руської Церкви, а по загальновідомому імені столичного граду Москви, який уособлює собою всю країну». Під цим рішенням поставили підписи члени Синоду з України: «Смиренний Константин (Дьяков), Божою милістю митрополит Харківський і Охтирський, Патріарший екзарх всея України», митрополит Одеський Анатолій (Грисюк), єпископ Вінницький Олександр (Петровський). Одностайність поверталася в адміністративну практику, стаючи ознакою формування культу всесоюзного церковного вождя, подібного вождю держави. Прийнятий титул зобов'язав вживати на богослужіннях, внісши зміни у формулу поминання імен архієреїв [2, с. 702–704].

Після вбивства репресованого Константина (Дьякова) (1937 р.), в умовах великого терору, мова про призначення в Україну екзарха стала недоречною. Лише через чотири роки, зібравши суттєву аргументацію, патріархія наважилася на чергове призначення. До виконання обов'язків екзарха 15 липня 1941 р. приступив Миколай (Ярушевич), піднесений у митрополичий сан 9 березня 1941 р.

Попередньо – з 1936 р. – він керував Новгородською та Псковською єпархіями, а з 1940 р. був архієпископом Волинським і Служьким.

Причина відновлення екзархату пролягла в нових геополітичних реаліях. Наприкінці 30-х рр. територія УРСР суттєво розширилася за рахунок приєднання до СРСР західноукраїнських земель. У їх складі діяло набагато більше релігійних осередків, аніж у всій радянській Україні і навіть у Радянському Союзі загалом. В.Гордієнко зазначає, що на момент приєднання до УРСР в Західній Україні існувало близько семиста парафій Польської Автокефальної Православної Церкви [16, с. 11–12]. Нові територіальні надбання врятували Московську патріархію від повної ліквідації конфесійної структури.

Партійно-державне керівництво СРСР прагнуло до якнайшвидшої асиміляції новоприєднаних територій. Їх церковні мережі, канонічно зорієнтовані на західні центри, тамували для СРСР реальну політичну небезпеку. РПЦ, зруйнована та приручена, вже не становила для влади серйозної загрози. Тому влада зважила за можливе новий альянс між ними проти західноукраїнських парафій. Російська церква пішла на нього з готовністю.

Отож, поновлення екзархату стало імперською відповіддю на міжконфесійні та державно-церковні проблеми в регіоні зіткнення політичних систем. Екзархат знову набув значення дієвого інструменту в напруженому полі соціокультурних трансформацій. Він став знаряддям втілення владою далекосяжної мети духовної уніфікації суспільства за радянським зразком.

Аналізуючи зміни канонічного стану православної церкви в Україні протягом 1918–1930-х рр., приходимо до висновків про його тісну залежність від суспільних процесів. Церква була задіяна в них як частина соціокультурної системи. Трансформація суспільної свідомості, заряджена потенціалом національної революції, змінила канонічний статус Російської православної церкви в Україні. Проголошення автономії Української православної церкви віддзеркалило суттєві модернізаційні зрушення політичної та релігійної психології широких верств українського суспільства та російської еліти РПЦ. Проте ці зрушення не стали незворотними. Українська церковна автономія вгасла разом із вгасанням демократичних процесів і наростанням тоталітаризму. Зниження громадянської і релігійної активності суспільства віддало ініціативу інституційних трансформацій церкви до рук державної еліти та церковної ієрархії. Це відбулося відносно безконфліктно на тлі вкоріненої на українському ґрунті російської традиції та невисокої національної свідомості пересічного громадянства, ментальність якого була обтяжена стереотипами імперії та активована новими наднаціональними радянськими міфами.

Проміжною ланкою нищення української церковної автономії стало впровадження екзархату.

Нестійкість правової свідомості, відсутність канонічних гарантій автономії і впровадження екзархату робили їх формальними інструментами уніфікації церковного життя України в руках проросійської церковної еліти.

Сильнодіючі національно-державні чинники суперечливо впливали на канонічний статус православної церкви. У добу національної революції та боротьби за українську державність і на етапі радянської політики українізації вони сприяли набуттю православною церквою національних інституційних форм. Пізніше – з поверненням централізму в державній національній політиці – відбулася втрата української автономії і відновлення всеросійської церковної єдності у імперських формах «гіперцентралізації». Відмова від демократичних реформ РПЦ виглядала закономірною з огляду на посилення тоталітарних тенденцій у радянському державному будівництві.

Джерела та література

1. Русская Православная Церковь. 988–1988. Очерки истории. 1917–1988. – М., 1988. – Вып. 2.
2. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом приемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. – М., 1994.
3. Перший Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ. 14–30 жовтня 1921 року. Док. і матер. / Ред. кол.: С. М. Плохій, П. С. Сохань (голова), Л. В. Яковлева. Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Л. Б. Пилявець, І. М. Преловська. – К.; Львів, 1999.
4. Державний архів Запорізької області. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 9.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3984. – Оп. 1. – Спр. 67.
6. Російський державний історичний архів. – Ф. 831. – Оп. 1. – Спр. 211.
7. Автокефалия Православной Украинской Церкви в совещании депутатов Киевского Собора 1922 года // Голос Православной Украины. – 1925. – № 3.
8. Вострышев М. И. Патриарх Тихон. 2-е изд., испр. – М., 1997.
9. Пащенко В. О. Трагедія Руської православної церкви крізь долю її єпископів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XV.
10. Державний архів Харківської області. – Ф. Р-845. – Оп. 2. – Спр. 822.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2006.
12. Державний архів Полтавської області. – Ф. 2126. – Оп. 1. – Спр. 670.
13. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995.
14. Глухов // Український Православний Благовісник. – 1927. – № 17.
15. Из церковной жизни Мелитопольской епархии // Український Православний Благовісник. – 1927. – № 7.

16. Гордієнко В. В. Православні конфесії в Україні періоду другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. 07.00.01. – К., 1999.

Summary

The changes of the canonical status of the Orthodox Church in Ukraine during 1918–1930 were analyzed. They have been reviewed as the result of the confrontation of the modernizational processes that took place in the social and cultural, the state and the church life. The plot and the sources of the transformation of the autonomous Ukrainian Orthodox Church in the exarchate and the specialty of the change of such status were reconstructed.

Т. Г. Бобко

СИМ'Я ПРАВОСЛАВНОГО СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛЯ В 20–30-х рр. XX ст.: СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В історіографії суттєвими здобутками відзначаються дослідження соціальної історії 20–30-х рр. XX ст. Поряд з вивченням основних складових соціальної структури 1920-х рр. – феномену селянства, інтелігенції, робітництва [1–6], активізувалися студії з історії суспільного становища духовенства [7–10]. Насичене сучасне релігійне життя каталізувало пошуки правди про долю православного духовенства у період формування тоталітаризму.

У контексті актуальності розробок соціальної історії не менш важливим постає питання соціально-правового становища членів сімей православних священнослужителів. Серед публікацій з церковно-державних відносин, із соціальної історії зазначена проблема не стала предметом спеціального дослідження. Відсутність історіографічних доробок посилює необхідність розгляду становища членів сімей священників в умовах змін соціально-політичної системи та руйнації традиційних духовних цінностей в 20–30-х рр. XX ст.

Висвітлення реалій повсякденності сімей священнослужителів вимагає розкриття таких питань, як працевлаштування, отримання освіти, користування іншими громадянськими правами членами сімей духовних осіб. У межах пропонованої статті спробуємо вирішити поставлені завдання.

Державно-партійна влада, керуючись класовим підходом, ставилася до духовенства як до експлуататорського прошарку населення та вважала його одним з головних ідеологічних суперників у боротьбі за вплив у суспільстві. Зарахування духовних осіб до “соціально-чужого” стану населення зумовило позбавлення духовенства виборчого права. За п. “Г” ст. 4 Конституції УСРР 1919 р. на духовенство всіх віросповідань, як і колишніх поміщиків, жандармів, не поширювалося виборче право [11, с.275–281].

Більшовицька влада, перебуваючи під впливом революційної ейфорії, спочатку не надала політичного права членам сімей свого “класового противника”. У Конституції 1919 р. оговорювалося, що члени родини священнослужителів, якщо вони “матеріально залежать або залежали від них”, теж виборчим правом не користуються [11, с.275–281]. У результаті до кола позбавлених виборчого права осіб потрапили й ті члени родин священників, які не могли отримувати самостійний заробіток через хворобу та інші незалежні від них обставини. У подальшому врахування цього фактора та відносна лібералізація церковно-державних відносин обумовили зміну редакції ст. 4 Конституції. За постановою ВУЦВК і РНК від 10 вересня 1924 р. виборче право не надавалося тільки дружинам священнослужителів [12, с.235–236]. Інші члени сімей священнослужителів юридично могли користуватися виборчим правом.

З часом влада усвідомила необхідність використання будь-яких можливостей для ліквідації впливу служителів церкви на суспільне життя, оскільки антирелігійні кампанії не відзначалися успішністю. Досягнення цієї мети вимагало усунення від виборчого процесу людей, близьких до священнослужителів. Наступна постанова ВУЦВК і РНК від 14 січня 1925 р. знову розширила коло осіб, позбавлених виборчого права. Ним уже не користувалися всі члени родин священнослужителів, які проживали разом з ним [13, с.41].

У Конституції УСРР 1929 р. про позбавлення виборчих прав членів родин священнослужителів нічого не зазначалося [14, с.513–532]. Тобто основний закон країни не позбавляв виборчого права родину духовенства, але фактично на місцях влада продовжувала керуватися постановою ВУЦВК і РНК від 14 січня 1925 р.

У черговій інструкції про вибори до рад і на з'їзди рад УСРР від 13 жовтня 1934 р. коло осіб, позбавлених виборчого права, залишилося незмінним – духовенство та члени їхніх сімей, якщо матеріально залежать від них [15, с.2].